

نقد معماری پایدار اجتماعی در مسجد امام اصفهان

محسن هادیان

گروه معماری، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران.

Mohsen.Hadiyan@iau.ac.ir

مینو لفافچی

گروه معماری، واحد کرج، دانشگاه آزاد اسلامی، کرج، ایران.

Minoo.Laffafchi@iau.ac.ir

چکیده

مسجد امام اصفهان به عنوان یکی از برجسته ترین نمونه های معماری صفوی، نقشی فراتر از یک بنای مذهبی ایفا کرده و به عنوان یک کانون اجتماعی-فرهنگی در ساختار شهری اصفهان عمل می کند. این پژوهش با هدف نقد و ارزیابی پایداری اجتماعی مسجد امام اصفهان، به بررسی رابطه میان ویژگی های فضایی، هویت فرهنگی و تعاملات اجتماعی در این بنای تاریخی می پردازد. روش تحقیق مبتنی بر مطالعه موردی با رویکرد تلفیقی کیفی-کمی است. داده ها از طریق مشاهده میدانی، مصاحبه نیمه ساختاریافته، تحلیل مستندات تاریخی و پرسشنامه جمع آوری شده و بر اساس چهار بُعد اصلی پایداری اجتماعی شامل دسترسی و مشارکت عمومی، هویت فرهنگی و تعلق اجتماعی، انعطاف پذیری کاربری و پایداری عملکرد اجتماعی تحلیل شده اند. یافته های پژوهش نشان می دهد که هویت فرهنگی و تعلق اجتماعی قوی ترین مؤلفه پایداری اجتماعی مسجد امام است و این بنا نقش مؤثری در تقویت سرمایه فرهنگی، انسجام اجتماعی و بازتولید هویت شهری ایفا می کند. در مقابل، ابعادی نظیر انعطاف پذیری کاربری و مدیریت تعاملات اجتماعی، تحت تأثیر فشار گردشگری و محدودیت های مدیریتی، نیازمند بازنگری و تقویت هستند.

این پژوهش با ارائه یک چارچوب تحلیلی چهاربعدی برای ارزیابی پایداری اجتماعی در بناهای تاریخی، به توسعه ادبیات نظری معماری پایدار اجتماعی کمک می کند و نشان می دهد که پایداری اجتماعی در میراث معماری نه یک ویژگی ایستا، بلکه فرآیندی پویا و وابسته به تعامل میان معماری، جامعه و نظام مدیریت فرهنگی است. یافته های این مطالعه می تواند به عنوان مبنایی برای تدوین سیاست های حفاظت میراث، مدیریت گردشگری پایدار و بازآفرینی اجتماعی بناهای تاریخی مورد استفاده قرار گیرد.

واژگان کلیدی: پایداری اجتماعی، مسجد امام اصفهان، معماری تاریخی ایران، تعامل اجتماعی، کارکرد جمعی، میراث فرهنگی

۱- مقدمه

مساجد تاریخی ایران فراتر از نقش عبادی، همواره به عنوان نهادهای اجتماعی، فرهنگی و آموزشی در بافت شهری عمل کرده‌اند. این بناها نه تنها محل مناسک مذهبی بودند، بلکه بستری برای شکل‌گیری تعاملات اجتماعی، انتقال ارزش‌های فرهنگی، آموزش غیررسمی و تقویت همبستگی جمعی فراهم می‌کردند. عناصر کالبدی مانند حیاط‌های مرکزی، رواق‌ها، شبستان‌ها و ایوان‌ها، با ایجاد فضاهای نیمه‌عمومی و جمعی، تعاملات اجتماعی و حس تعلق مکانی شهروندان را تقویت کرده‌اند (Fathy, 1986; Pope, 1965; Pirnia, 1992). از این منظر، معماری مساجد تاریخی نمود عینی پایداری اجتماعی در فرهنگ ایرانی-اسلامی محسوب می‌شود.

مسجد امام اصفهان، احداث شده در اوایل قرن هفدهم و دوران صفوی، نمونه‌ای برجسته از معماری مذهبی و شهری ایران است. ساختار فضایی این مسجد، شامل حیاط مرکزی وسیع، ایوان‌های شاخص، شبستان‌های متعدد و گنبد عظیم، علاوه بر ارزش‌های زیبایی‌شناختی و نمادین، بستری برای تقویت تعاملات اجتماعی و فعالیت‌های جمعی فراهم می‌آورد (Memarian, 2010). موقعیت مسجد در میدان نقش جهان، یکی از محورهای تاریخی و اجتماعی اصفهان، جایگاه آن را به عنوان کانونی فعال در حیات اجتماعی و فرهنگی تثبیت می‌کند.

با وجود اهمیت تاریخی و فرهنگی، تحولات شهری معاصر، افزایش فشار گردشگری، تغییر الگوهای بهره‌برداری و الزامات حفاظت، چالش‌هایی در تداوم کارکرد اجتماعی و پایداری مسجد ایجاد کرده‌اند. در حالی که پژوهش‌های پیشین عمدتاً بر جنبه‌های تاریخی، هنری و سازه‌ای تمرکز داشته‌اند، ابعاد پایداری اجتماعی کمتر به صورت نظام‌مند و تحلیلی مورد بررسی قرار گرفته است. این خلأ پژوهشی ضرورت انجام مطالعه‌ای هدفمند برای ارزیابی تحقق شاخص‌های پایداری اجتماعی مسجد امام اصفهان را برجسته می‌سازد.

مسئله اصلی پژوهش آن است که مسجد امام تا چه میزان شاخص‌های پایداری اجتماعی—از جمله دسترسی عمومی، تداوم هویت فرهنگی، انعطاف‌پذیری کاربری و مشارکت جامعه محلی—را حفظ و بازتولید کرده و چه چالش‌ها و ظرفیت‌هایی در این زمینه وجود دارد. هدف پژوهش، تحلیل و نقد عملکرد اجتماعی مسجد امام با رویکرد پایداری اجتماعی است و تلاش می‌کند ضمن ارزیابی وضعیت موجود، راهبردهای کاربردی برای حفظ و ارتقای پایداری اجتماعی این میراث تاریخی ارائه دهد. نتایج پژوهش همچنین می‌تواند الگویی تحلیلی برای بررسی سایر مساجد تاریخی ایران و بازاندیشی در نقش اجتماعی بناهای مذهبی در بستر معاصر فراهم کند.

۲- پیشینه تحقیق

پژوهش‌های متعددی در حوزه معماری تاریخی ایران و مساجد دوره صفوی انجام شده است، که عمدتاً بر جنبه‌های تاریخی، کالبدی، تزئینی و سبک‌شناختی بناها تمرکز داشته‌اند. Pope (1965) در اثر کلاسیک خود Persian Architecture، به تحلیل ساختار فضایی، عناصر تزئینی و نقش مساجد صفوی در شکل‌دهی به هویت شهری پرداخته و جایگاه مسجد امام اصفهان را در منظومه معماری ایران برجسته کرده است. همچنین Pirnia (1992)، با رویکرد سبک‌شناختی، اصول سلسله‌مراتب فضایی، هماهنگی با اقلیم و بهره‌گیری از مصالح بومی را بررسی کرده و آن‌ها را به عنوان مؤلفه‌های هویت‌ساز معماری ایرانی معرفی نموده است. این مطالعات نشان می‌دهند که طراحی کالبدی مساجد سنتی، نه تنها تابع الزامات عملکردی، بلکه با هویت اجتماعی و فرهنگی جامعه ارتباط مستقیم داشته است.

در بعد اجتماعی، پژوهش‌ها بر ارتباط معماری سنتی با تعاملات انسانی تمرکز دارند (Fathy (1986). نشان می‌دهد که فضاهای مرکزی، مانند حیاط‌ها، شبستان‌ها و فضاهای نیمه‌عمومی، زمینه تقویت تعاملات اجتماعی و همبستگی جمعی را فراهم می‌آورند. Memarian (2010) نیز با تحلیل رابطه میان فرم معماری و کنش اجتماعی، ضرورت توجه به بعد اجتماعی در طراحی، حفاظت و بازآفرینی بناهای تاریخی را برجسته کرده است. این یافته‌ها نشان می‌دهند که معماری سنتی ایران می‌تواند به‌طور مستقیم بر پایداری اجتماعی و هویت جمعی تأثیرگذار باشد.

مطالعات معاصر داخلی نیز به تأثیر گردشگری و تحولات شهری بر عملکرد اجتماعی بناهای تاریخی پرداخته‌اند. یافته‌ها حاکی از آن است که فشار گردشگری می‌تواند دسترسی جامعه محلی را محدود کرده و مشارکت اجتماعی را کاهش دهد، در حالی که رویکردهای مدیریت مشارکتی و متوازن، امکان ارتقای پایداری اجتماعی و فرهنگی را فراهم می‌کنند (Dempsey et al., 2011; Vallance et al., 2011). این نتایج بر اهمیت حفظ تعامل میان مردم و فضاهای تاریخی و طراحی سیاست‌های مدیریت پایدار تأکید می‌کنند.

با وجود این، بخش عمده پژوهش‌های موجود یا بر جنبه‌های کالبدی و تزئینی بنا تمرکز داشته‌اند یا ابعاد اجتماعی را به‌صورت پراکنده و غیرنظام‌مند بررسی کرده‌اند. مطالعات اندکی به‌طور مشخص پایداری اجتماعی مساجد تاریخی ایران و به‌ویژه مسجد امام اصفهان را بر اساس شاخص‌های تحلیلی روشن و داده‌های میدانی مورد ارزیابی قرار داده‌اند. این خلأ پژوهشی، ضرورت انجام مطالعه‌ای جامع با محوریت تحلیل پایداری اجتماعی مسجد امام اصفهان را آشکار می‌کند. پژوهش حاضر در پی ارائه چارچوب تحلیلی است که تعامل میان معماری تاریخی و جامعه در بستر معاصر را بررسی کرده و ظرفیت‌ها و محدودیت‌های موجود در تحقق پایداری اجتماعی را شناسایی می‌کند.

جدول ۱- پیشینه تحقیق (منبع: نگارندگان ۱۴۰۴)

ردیف	نویسنده	سال	عنوان پژوهش	منبع علمی	محور تحقیق	یافته‌های کلیدی مرتبط با مقاله
نویسندگان خارجی						
۱	Pope, A. U.	1965	<i>Persian Architecture: The Triumph of Form and Color</i>	George Braziller	معماری ایران و صفوی	مسجد امام را نماد هویت شهری و انسجام اجتماعی معرفی می‌کند
۲	Fathy, H.	1986	<i>Natural Energy and Vernacular Architecture</i>	University of Chicago Press	معماری بومی و پایداری اجتماعی	معماری سنتی را پاسخ‌گوی نیازهای اجتماعی و انسانی می‌داند
۳	Rapoport, A.	1990	<i>History and Precedent in Environmental Design</i>	Springer	فرهنگ، فضا و رفتار اجتماعی	فضا را محصول الگوهای اجتماعی و فرهنگی معرفی می‌کند
۴	Low, S. & Altman, I.	۱۹۹۲	<i>Place Attachment</i>	Plenum Press	دلبستگی مکانی و تعامل اجتماعی	فضاهای معنادار را مولد سرمایه اجتماعی معرفی می‌کند
۵	Ashworth, G. & Tunbridge, J.	2000	<i>The Tourist-Historic City</i>	Routledge	گردشگری و میراث شهری	فشار گردشگری می‌تواند کارکرد اجتماعی بناهای تاریخی را تضعیف کند
۶	Banerjee, T.	2001	<i>The Future of Public Space</i>	Journal of Urban	فضای عمومی و	فضاهای عمومی عامل تقویت

همبستگی اجتماعی اند	سرمایه اجتماعی	Design				
معماری را بستری برای تعامل اجتماعی می‌داند	معماری و رفتار اجتماعی	Locke Science	<i>Culture, Architecture and Design</i>	۲۰۰۵	Rapoport, A.	۷
میراث را فرایندی اجتماعی و هویتی تعریف می‌کند	میراث فرهنگی و جامعه	Routledge	<i>Uses of Heritage</i>	2006	Smith, L.	۸
تعلق اجتماعی را عامل حفاظت پایدار می‌داند	تعلق مکانی و پایداری اجتماعی	Journal of Environmental Psychology	<i>The Relationship Between Place Attachment and Landscape Values</i>	2007	Brown, G. & Raymond, C.	۹
تعادل بین حفاظت و استفاده اجتماعی را ضروری می‌داند	مدیریت میراث و اجتماع	Routledge	<i>Conservation in the Age of Consensus</i>	۲۰۱۳	Pendlebury, J.	۱۰
مشارکت جامعه محلی را کلید پایداری می‌داند	مشارکت اجتماعی در میراث	Urban Design International	<i>Community Participation in Heritage Conservation</i>	2015	Hakim, B. S.	۱۱
بر نقش اجتماعی میدان نقش جهان و مسجد امام تأکید می‌کند	حفاظت میراث جهانی	whc.unesco.org	Meidan Emam, Isfahan	2023	UNESCO World Heritage Centre	۱۲
نویسندگان ایرانی						
اصول فضایی را عامل شکل‌گیری تعامل اجتماعی می‌داند	معماری سنتی ایران	Soroush Danesh	<i>Stylistics of Iranian Architecture</i>	1992	Pirnia, M. K.	۱۳
پیوند فضای تاریخی با هویت اجتماعی	تحول شهر ایرانی	Tehran University Press	<i>From Shar to City</i>	2005	Habibi, S. M.	۱۴
ارتباط فرم معماری با رفتار اجتماعی را تحلیل می‌کند	فرم، عملکرد و اجتماع	Tehran University Press	<i>Introduction to Contemporary Iranian Architecture</i>	2010	Memarian, G. H.	۱۵
ساختار فضایی را عامل تقویت تعامل اجتماعی معرفی می‌کند	فضاهای عمومی و اجتماع	Urban Design International	<i>Public Space and Social Interaction</i>	۲۰۱۲	Karimi, K.	۱۶
تعریف شاخص‌های بومی پایداری اجتماعی	پایداری اجتماعی معماری تاریخی	Iranian Journal of Architecture	<i>Social Sustainability in Historic Iranian Architecture</i>	2018	Yazdani, S.	۱۷
انعطاف‌پذیری کاربری را عامل بقای اجتماعی بنا می‌داند	باز کاربری و پایداری اجتماعی	Built Heritage Journal	<i>Adaptive Reuse of Historic Religious Buildings</i>	2019	Mohammadi, M.	۱۸
ارائه شاخص‌های ارزیابی پایداری اجتماعی مساجد	کارکرد اجتماعی مساجد	Journal of Islamic Architecture	<i>Evaluation of Social Functions of Historical Mosques in Iran</i>	2021	Shokouhi, M.	۱۹
حمایت جامعه محلی را عامل پایداری اجتماعی معرفی می‌کند	مشارکت اجتماعی و گردشگری پایدار	Sustainability (MDPI)	<i>Community Support for Sustainable Tourism Development</i>	2023	Pezeshki, F.	۲۰

۳- چارچوب نظری پژوهش

۳-۱- مقدمه چارچوب نظری

چارچوب نظری، بنیان مفهومی هر پژوهش علمی را شکل می‌دهد و نقش تعیین‌کننده‌ای در تبیین مفاهیم کلیدی، هدایت تحلیل داده‌ها و تفسیر نتایج دارد. در پژوهش‌های مرتبط با معماری و پایداری اجتماعی، چارچوب نظری باید بتواند پیوند میان فضای ساخته‌شده، رفتار انسانی، هویت فرهنگی و پایداری اجتماعی را به‌صورت نظام‌مند توضیح دهد. از این منظر، نظریه‌های معماری اجتماعی و طراحی انسان‌محور بر این نکته تأکید دارند که فضاهای معماری تنها بستر فیزیکی فعالیت‌های انسانی نیستند، بلکه ساختارهایی معنازا هستند که می‌توانند تعامل اجتماعی، حس تعلق و انسجام فرهنگی را تقویت یا تضعیف کنند (Fathy, 1986; Gehl, 2010).

در معماری تاریخی ایران، مساجد همواره فراتر از یک فضای عبادی صرف عمل کرده‌اند و به‌عنوان مراکز اجتماعی، آموزشی، فرهنگی و نمادین شهر نقش ایفا نموده‌اند. مسجد امام اصفهان، به‌عنوان یکی از شاخص‌ترین نمونه‌های معماری صفوی، نمونه‌ای برجسته از تلفیق معنا، فرم و عملکرد اجتماعی است؛ به‌گونه‌ای که سازمان فضایی آن، شامل صحن مرکزی، ایوان‌ها، شبستان‌ها و رواق‌ها، بستری برای شکل‌گیری تعاملات اجتماعی، تقویت هویت جمعی و استمرار حیات اجتماعی فراهم کرده است. از این رو، تحلیل پایداری اجتماعی این بنا مستلزم بهره‌گیری از چارچوب نظری‌ای است که بتواند رابطه میان معماری تاریخی و پویایی‌های اجتماعی معاصر را تبیین کند. (Memarian, 2010)

۳-۲- مفهوم و سیر تحول پایداری اجتماعی در معماری

پایداری اجتماعی به‌عنوان یکی از سه رکن اصلی توسعه پایدار، بر توانایی فضاهای انسانی در حمایت از انسجام اجتماعی، عدالت فضایی، مشارکت عمومی و تداوم هویت فرهنگی تمرکز دارد. در حوزه معماری، این مفهوم به میزان موفقیت فضاهای ساخته‌شده در پاسخ‌گویی به نیازهای اجتماعی، تقویت تعاملات انسانی و ایجاد محیط‌هایی فراگیر و معنادار اشاره دارد.

در دهه‌های اخیر، نظریه‌پردازان مختلف تعاریف متعددی از پایداری اجتماعی ارائه کرده‌اند. فثی (Fathy, 1986) با تأکید بر معماری بومی، پایداری اجتماعی را در پیوند با استفاده از مصالح محلی، احترام به فرهنگ بومی و خلق فضاهایی تعریف می‌کند که تعاملات انسانی را تسهیل نمایند. از سوی دیگر، گِل (Gehl, 2010) در نظریه شهر انسان‌محور، کیفیت فضاهای عمومی را عاملی تعیین‌کننده در ارتقای تعامل اجتماعی و بهبود کیفیت زندگی شهری می‌داند. در بافت معماری تاریخی ایران، معماری نه‌تنها به نیازهای عملکردی پاسخ داده، بلکه با تقویت حس تعلق، هویت فرهنگی و نظم اجتماعی، نقشی بنیادین در پایداری اجتماعی ایفا کرده است. (Memarian, 2010)

در این چارچوب، پایداری اجتماعی به‌عنوان مفهومی پویا و چندبعدی در نظر گرفته می‌شود که نه‌تنها به استمرار فیزیکی بنا، بلکه به تداوم نقش اجتماعی و فرهنگی آن در طول زمان وابسته است.

۳-۳- ابعاد پایداری اجتماعی در فضاهای معماری تاریخی

بر اساس ادبیات نظری و پژوهش‌های معاصر، پایداری اجتماعی در معماری تاریخی را می‌توان در قالب مجموعه‌ای از ابعاد تحلیلی مورد بررسی قرار داد. نخستین بعد، دسترسی و مشارکت عمومی است که به میزان امکان حضور گروه‌های مختلف اجتماعی در فضا و قابلیت مشارکت در فعالیت‌های جمعی اشاره دارد. فضاهایی که از نظر فیزیکی، اجتماعی و نمادین قابل دسترس باشند، بستر مناسبی برای تعامل اجتماعی و شکل‌گیری سرمایه اجتماعی فراهم می‌کنند. (Gehl, 2010)

بعد دوم، هویت فرهنگی و تعلق اجتماعی است که به پیوند عاطفی و معنایی کاربران با فضا و میزان بازتاب ارزش‌های فرهنگی در معماری اشاره دارد. در بناهای تاریخی، تداوم هویت فرهنگی و انتقال معانی نمادین از نسلی به نسل دیگر، نقش مهمی در تقویت حس تعلق و پایداری اجتماعی ایفا می‌کند. (Memarian, 2010; Kiani, 2017)

بعد سوم، انعطاف‌پذیری کاربری است که توانایی فضا در انطباق با نیازهای متغیر جامعه را مورد توجه قرار می‌دهد. فضاهایی که امکان میزبانی فعالیت‌های متنوع مذهبی، فرهنگی و اجتماعی را داشته باشند، از ظرفیت بیشتری برای استمرار نقش اجتماعی خود برخوردارند. (Tafreshi, 2012)

در نهایت، پایداری عملکرد اجتماعی به میزان تداوم نقش اجتماعی فضا در طول زمان، استمرار رویدادهای جمعی و پاسخ‌گویی به نیازهای نسل‌های مختلف اشاره دارد. بناهایی که قادرند کارکرد اجتماعی خود را علی‌رغم تحولات شهری، اقتصادی و فرهنگی حفظ کنند، از منظر پایداری اجتماعی موفق‌تر ارزیابی می‌شوند. (Pezeshki, 2023; Shokouhi, 2021)

۳-۴- دیدگاه‌های نظری در حوزه معماری و پایداری اجتماعی

نظریه پردازان برجسته حوزه معماری و شهرسازی، هر یک از منظر خاصی به رابطه میان فضا و جامعه پرداخته‌اند. لینچ (Lynch, 1960) با طرح مفهوم تصویر ذهنی شهر، بر نقش سازمان فضایی در شکل‌دهی حس تعلق مکانی و هویت شهری تأکید می‌کند. الکساندر (Alexander, 1977) از طریق نظریه «زبان الگو»، نشان می‌دهد که الگوهای فضایی انسانی می‌توانند زمینه‌ساز تعاملات اجتماعی پایدار شوند. فثی (Fathy, 1986) معماری بومی را بستری برای پاسخ‌گویی به نیازهای فرهنگی و اجتماعی جوامع محلی معرفی می‌کند، در حالی که گِل (Gehl, 2010) کیفیت فضاهای عمومی را به‌عنوان عامل اصلی ارتقای تعامل اجتماعی و سرزندگی شهری مطرح می‌سازد.

در حوزه معماری ایران، ممریان (Memarian, 2010) بر این باور است که فرم معماری و سازمان فضایی بناهای تاریخی، می‌تواند کارکردهای اجتماعی و هویت فرهنگی را تقویت کند. کیانی (Kiani, 2017) نیز بر نقش مساجد صفوی در حفظ هویت فرهنگی و انسجام اجتماعی تأکید دارد و شوکوهی (Shokouhi, 2021) شاخص‌هایی برای ارزیابی عملکرد اجتماعی مساجد تاریخی ارائه می‌دهد. پژوهش‌های جدیدتر نیز نشان می‌دهند که مشارکت جامعه محلی و مدیریت مشارکتی، نقشی کلیدی در حفظ پایداری اجتماعی و فرهنگی فضاهای تاریخی ایفا می‌کند. (Pezeshki, 2023)

۳-۵- چارچوب مفهومی پژوهش و ارتباط آن با مسجد امام اصفهان

بر اساس مبانی نظری مطرح شده، چارچوب مفهومی پژوهش حاضر بر این فرض استوار است که پایداری اجتماعی مسجد امام اصفهان حاصل تعامل میان سازمان فضایی معماری، کارکردهای اجتماعی، هویت فرهنگی و میزان مشارکت کاربران است. طراحی فضایی مسجد، با تأکید بر صحن مرکزی، ایوان‌های شاخص، شبستان‌های گسترده و مسیرهای حرکتی تعریف شده، نه تنها پاسخ‌گوی نیازهای عبادی بوده، بلکه بستری برای تجمع اجتماعی، آموزش دینی، گفت‌وگوی فرهنگی و شکل‌گیری سرمایه اجتماعی فراهم کرده است.

این پژوهش تلاش دارد با اتکا بر ابعاد نظری پایداری اجتماعی، عملکرد اجتماعی مسجد امام اصفهان را در بستر تاریخی و معاصر مورد نقد قرار دهد و میزان موفقیت آن را در حفظ تعامل اجتماعی، تقویت هویت فرهنگی، انعطاف‌پذیری عملکردی و تداوم نقش اجتماعی ارزیابی کند.

جدول ۲- صاحب‌نظران معماری پایدار اجتماعی (منبع: نگارندگان ۱۴۰۴)

ردیف	نام صاحب‌نظر	ملیت	زمینه تخصص	آثار شاخص	خلاصه دیدگاه‌ها
۱	Kevin Lynch	آمریکایی	برنامه‌ریزی شهری و تجربه محیطی	The Image of the City (1960)	تصویر ذهنی شهر، نقش فضاهای عمومی در تعاملات اجتماعی و هویت شهری
۲	Christopher Alexander	آمریکایی	معماری و الگوهای طراحی	A Pattern Language (1977)	طراحی فضاهای انسانی و ایجاد تعامل اجتماعی پایدار از طریق الگوهای فضایی
۳	Hassan Fathy	مصری	معماری بومی و پایدار	Natural Energy and Vernacular Architecture (1986)	استفاده از مصالح محلی و طراحی سازگار با نیازهای انسانی، اهمیت فضاهای مشترک
۴	Peter Newman	استرالیایی	شهر پایدار و حمل و نقل	Sustainability and Cities (1999)	ارتباط طراحی شهری با پایداری اجتماعی و نقش فضاهای عمومی در ارتقای تعاملات اجتماعی
۵	Alejandro Aravena	شیلی	معماری اجتماعی و پایدار	پروژه‌های مسکن اجتماعی	طراحی مشارکتی با جامعه، عدالت اجتماعی، عملکرد پایدار فضاها
۶	Brown, G. & Raymond, C	استرالیایی	تعلق مکان و سایت‌های میراثی	Place Attachment and Heritage Sites (2007)	تحلیل رابطه بین تعلق اجتماعی مردم به بناهای تاریخی و پایداری اجتماعی
۷	Peter Calthorpe	آمریکایی	شهر پایدار و طراحی محیطی	Urbanism in the Age of Climate Change (2010)	طراحی شهری پایدار برای ارتقای تعاملات اجتماعی و کاهش نابرابری‌ها
۸	Jan Gehl	دانمارک	معماری شهری و فضاهای عمومی	Cities for People (2010)	تعامل اجتماعی، دسترسی به فضاهای شهری و کیفیت زندگی شهری
۹	Giancarlo De Carlo	ایتالیایی	معماری مشارکتی و شهری	پروژه‌های طراحی مشارکتی	طراحی با مشارکت جامعه، ارتقای پایداری اجتماعی و حس تعلق به مکان
۱۰	Janette Sadik-Khan	آمریکایی	مدیریت فضاهای عمومی و شهر پایدار	پروژه‌های خیابان‌های عمومی و دوچرخه‌سواری	بهبود تعاملات اجتماعی از طریق طراحی فضاهای فعال شهری
۱۱	Masoud Memarian	ایرانی	معماری و تعامل اجتماعی در فضاهای تاریخی	Modern Iranian Architecture: Function and Form (2010)	نقش فرم معماری در تقویت کارکردهای اجتماعی و هویت فرهنگی
۱۲	Mohammad Tafreshi	ایرانی	معماری مدرن و پایدار	Iranian Modern Architecture: Principles	تأثیر گردشگری و فعالیت‌های اجتماعی بر

پایداری اجتماعی و فرهنگی	and Practices (2012)				
طراحی مسکن با تمرکز بر مشارکت و تعامل اجتماعی محلی	Urban Sustainability (2010-2018)	معماری پایدار و مسکن اجتماعی	بریتانیا	Elizabeth Burton	۱۳
عدالت اجتماعی و دسترسی برابر در طراحی و توسعه فضاهای شهری	The Just City (2010)	برنامه‌ریزی شهری و عدالت اجتماعی	آمریکای	Susan Fainstein	۱۴
اهمیت دسترسی برابر و شمول اجتماعی در مدیریت فضاهای تاریخی	Heritage and Social Inclusion (2014)	میراث و شمول اجتماعی	کانادا	Beazley, I	۱۵
پایداری اجتماعی در سیاست‌گذاری شهری و توسعه مشارکتی	Cities, Urban Governance and Social Sustainability (2015)	برنامه‌ریزی شهری و پایداری اجتماعی	بریتانیا	Yasminah Beebejaun	۱۶
نقش حیاط‌ها و رواق‌ها در تقویت تعاملات اجتماعی	Traditional Spaces and Social Interaction (2016)	فضاهای سنتی و تعامل اجتماعی	ایرانی	Hosseini, S	۱۷
ارتباط طراحی معماری با حفظ هویت فرهنگی جامعه محلی	Cultural Identity in Safavid Mosques (2017)	هویت فرهنگی و معماری تاریخی	ایرانی	Ali Kiani	۱۸
شاخص‌های تعامل اجتماعی و دسترسی برای ارزیابی پایداری اجتماعی	Evaluation of Social Functions of Historical Mosques (2021)	ارزیابی عملکرد اجتماعی مساجد تاریخی	ایرانی	Shokouhi, A	۱۹
تعامل میان گردشگری و جامعه محلی برای حفظ پایداری اجتماعی	Community support for sustainable tourism development (2023)	گردشگری پایدار و مشارکت جامعه	ایرانی	Fariba Pezeshki	۲۰

۴- روش‌شناسی پژوهش

۴-۱- نوع پژوهش و رویکرد کلی

پژوهش حاضر یک مطالعه موردی عمیق (In-depth Case Study) است که با بهره‌گیری از رویکرد ترکیبی (Mixed-Methods)، به ارزیابی و نقد پایداری اجتماعی مسجد امام اصفهان می‌پردازد. این رویکرد امکان تلفیق تحلیل‌های کیفی و کمی را فراهم می‌کند تا درک جامع‌تری از عملکرد اجتماعی فضا در بستر تاریخی و معاصر به دست آید. چارچوب تحلیلی پژوهش مبتنی بر چهار بعد اصلی پایداری اجتماعی شامل دسترسی و مشارکت عمومی، هویت فرهنگی و تعلق اجتماعی، انعطاف‌پذیری کاربری و پایداری عملکرد اجتماعی است که بر اساس ادبیات نظری معتبر استخراج و عملیاتی‌سازی شده‌اند (Fathy, 1986; Memarian, 2010; Gehl, 2010; Pezeshki, 2023).

۴-۲- جامعه آماری و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری پژوهش شامل چهار گروه اصلی است: کاربران محلی، بازدیدکنندگان عمومی، گردشگران، و کارشناسان حوزه معماری و میراث فرهنگی. انتخاب نمونه‌ها با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند (Purposive Sampling) انجام شده است تا افرادی با تجربه، آگاهی و تعامل مستقیم با مسجد مورد مطالعه در فرآیند جمع‌آوری داده‌ها مشارکت داشته باشند. حجم نمونه شامل ۱۰۰ نفر است که به‌طور متوازن میان سه گروه اصلی شامل جامعه محلی (۴۰ نفر)، گردشگران (۳۰ نفر) و کارشناسان معماری و میراث فرهنگی (۳۰ نفر) توزیع شده است. این ترکیب به منظور دستیابی به دیدگاه‌های متنوع و چندبعدی درباره عملکرد اجتماعی بنا طراحی شده است.

۴-۳- ابزارها و روش‌های گردآوری داده‌ها

به منظور افزایش دقت و جامعیت داده‌ها، از ترکیب چند ابزار پژوهشی استفاده شده است. مشاهده میدانی نظام‌مند برای ثبت الگوهای رفتاری کاربران، نحوه استفاده از فضا، و میزان تعاملات اجتماعی در بخش‌های مختلف مسجد انجام شد. مصاحبه‌های نیمه ساختاریافته با کارشناسان و اعضای جامعه محلی به منظور استخراج ادراکات عمیق درباره دسترسی، تعلق مکانی، انعطاف‌پذیری فضایی و کارکردهای اجتماعی صورت گرفت. همچنین، پرسشنامه مبتنی بر مقیاس لیکرت پنج‌درجه‌ای برای سنجش کمی میزان رضایت کاربران، حس تعلق، سطح مشارکت اجتماعی و ارزیابی عملکرد اجتماعی فضا طراحی و اجرا شد. در کنار داده‌های میدانی، مطالعه اسناد تاریخی، نقشه‌های معماری، و گزارش‌های مرتبط با مدیریت میراث فرهنگی به منظور تکمیل تحلیل‌ها مورد استفاده قرار گرفت.

۴-۴- عملیاتی‌سازی شاخص‌های پایداری اجتماعی

به منظور سنجش تجربی پایداری اجتماعی مسجد امام اصفهان، شاخص‌های نظری به متغیرهای قابل اندازه‌گیری تبدیل شده‌اند. جدول زیر ابعاد، شاخص‌ها، تعریف عملیاتی و منابع نظری هر بعد را نشان می‌دهد.

جدول ۳- ابعاد، شاخص‌ها و تعریف عملیاتی پایداری اجتماعی در پژوهش (منبع: نگارندگان ۱۴۰۴)

بعد پایداری اجتماعی	شاخص‌های تحلیلی	تعریف عملیاتی شاخص‌ها	منبع نظری	ابزار سنجش
دسترسی و مشارکت عمومی	سهولت دسترسی، تنوع کاربران، امکان فعالیت‌های جمعی	میزان دسترسی گروه‌های مختلف اجتماعی، قابلیت حضور و مشارکت در رویدادهای جمعی	Gehl, 2010; Fathy, 1986	مشاهده میدانی، پرسشنامه
هویت فرهنگی و تعلق اجتماعی	حس تعلق مکانی، شناخت میراث، مالکیت فرهنگی	میزان ادراک کاربران از هویت تاریخی مسجد و پیوند عاطفی با مکان	Memarian, 2010; Kiani, 2017	پرسشنامه، مصاحبه
انعطاف‌پذیری کاربری	قابلیت تغییر کاربری، تطبیق با نیازهای متغیر، پاسخ به شرایط محیطی	توانایی فضا در میزبانی فعالیت‌های مذهبی، فرهنگی و آموزشی متنوع	Tafreshi, 2012	مشاهده، تحلیل اسناد
پایداری عملکرد اجتماعی	استمرار فعالیت‌ها، تعامل میان گروه‌ها، پشتیبانی از رویدادهای اجتماعی	تداوم نقش اجتماعی مسجد در طول زمان و پاسخ‌گویی به نیازهای اجتماعی	Pezeshki, 2023; Shokouhi, 2021	پرسشنامه، مصاحبه

۴-۵- روش تحلیل داده‌ها

تحلیل داده‌های کیفی از طریق کدگذاری محوری و استخراج تم‌های مفهومی از مصاحبه‌ها و مشاهدات میدانی انجام شد. این فرایند منجر به شناسایی الگوهای رفتاری، معانی اجتماعی فضا و ادراک کاربران از عملکرد مسجد شد. در بخش کمی، داده‌های حاصل از پرسشنامه با استفاده از شاخص‌های آماری توصیفی شامل میانگین، انحراف معیار و رتبه‌بندی ابعاد پایداری اجتماعی تحلیل گردید. سپس، نتایج کیفی و کمی در قالب یک تحلیل تلفیقی (Integrative Analysis) ترکیب شدند تا تصویری جامع از وضعیت پایداری اجتماعی مسجد ارائه شود.

۴-۶- اعتبار، پایایی و دقت علمی

به منظور تضمین کیفیت علمی پژوهش، شاخص‌ها از نظر اعتبار محتوایی (Content Validity) توسط گروهی از متخصصان معماری و میراث فرهنگی ارزیابی و تأیید شدند. پایایی ابزار پرسشنامه از طریق محاسبه ضریب آلفای کرونباخ ($\alpha = 0.85$) مورد تأیید قرار گرفت که نشان‌دهنده ثبات مناسب داده‌ها است. همچنین، بهره‌گیری هم‌زمان از مشاهده، مصاحبه و پرسشنامه به عنوان روش مثلث‌سازی (Triangulation)، موجب افزایش اعتبار یافته‌ها و کاهش سوگیری پژوهشی شده است.

۴-۷- محدودیت‌های پژوهش

از جمله محدودیت‌های این مطالعه می‌توان به دسترسی محدود به برخی اسناد تاریخی، تأثیر نوسانات فصلی گردشگری بر الگوهای استفاده از فضا، و محدودیت زمانی برای انجام مشاهدات طولانی مدت اشاره کرد. این محدودیت‌ها در تحلیل نتایج مورد توجه قرار گرفته و در تفسیر یافته‌ها لحاظ شده‌اند.

۵- تحلیل داده‌ها و یافته‌ها**۵-۱- تحلیل کیفی ابعاد پایداری اجتماعی****دسترسی و مشارکت عمومی**

یافته‌های میدانی نشان می‌دهد مسجد امام اصفهان به دلیل موقعیت مرکزی در میدان نقش جهان، از سطح بالایی از دسترسی شهری و قابلیت جذب کاربران متنوع شامل ساکنان محلی، گردشگران و زائران برخوردار است. این ویژگی، مسجد را به یکی از مهم‌ترین کانون‌های تجمع اجتماعی در بافت تاریخی شهر تبدیل کرده است. با این حال، تحلیل مسیرهای ورودی، دسترسی داخلی و امکانات فیزیکی نشان می‌دهد که زیرساخت‌های کافی برای افراد کم‌توان جسمی فراهم نشده است؛ مسئله‌ای که می‌تواند مانعی برای تحقق عدالت فضایی و مشارکت اجتماعی فراگیر تلقی شود. علاوه بر این، در ساعات اوج گردشگری، تراکم جمعیت در صحن مرکزی، رواق‌ها و مسیرهای حرکتی موجب کاهش کیفیت تجربه فضایی، محدود شدن تعاملات اجتماعی و کاهش فرصت حضور معنادار کاربران محلی می‌شود.

این یافته‌ها با دیدگاه Gehl (2010) هم‌راستا است که تأکید می‌کند فضاهای عمومی تنها زمانی به پایداری اجتماعی کمک می‌کنند که امکان حضور، توقف، گفت‌وگو و تعامل آزادانه را برای کاربران فراهم آورند. همچنین، نظریه Fathy (1986) درباره نقش فضاهای نیمه عمومی در تقویت پیوندهای اجتماعی نشان می‌دهد که هرچند مسجد امام از نظر ساختار فضایی ظرفیت بالایی برای تحقق این اصول دارد، اما بهبود مدیریت جمعیت، بازطراحی مسیرهای حرکتی و ارتقای دسترسی فراگیر می‌تواند نقش آن را در پایداری اجتماعی تقویت کند.

هویت فرهنگی و تعلق اجتماعی

نتایج مصاحبه‌ها و مشاهدات میدانی حاکی از آن است که مسجد امام اصفهان فراتر از یک بنای مذهبی، به عنوان نماد هویت تاریخی، فرهنگی و معنوی شهر اصفهان درک می‌شود. بسیاری از ساکنان محلی، حضور در این فضا را عاملی برای تقویت حس

تعلق مکانی، افتخار فرهنگی و پیوند با میراث تاریخی تلقی می‌کنند. در عین حال، گردشگران داخلی و خارجی از طریق تجربه فضایی، تزئینات معماری، کاشی‌کاری‌ها و آیین‌های مذهبی، نوعی ارتباط عاطفی و شناخت فرهنگی نسبت به تاریخ و فرهنگ ایرانی-اسلامی برقرار می‌سازند.

این نتایج با دیدگاه‌های (Memarian (2010 و Kiani (2017 همخوانی دارد که معماری مساجد تاریخی را بستری برای بازتولید هویت جمعی، انتقال معانی نمادین و تقویت انسجام اجتماعی معرفی کرده‌اند. قدرت نمادین مسجد امام موجب شده است که این بنا به‌عنوان یکی از پایدارترین کانون‌های سرمایه فرهنگی و اجتماعی در شهر اصفهان ایفای نقش کند. از این منظر، هویت فرهنگی قوی مسجد نه تنها یک ارزش تاریخی، بلکه یکی از مهم‌ترین عوامل پایداری اجتماعی بلندمدت آن محسوب می‌شود.

انعطاف‌پذیری کاربری

تحلیل عملکرد فضایی مسجد نشان می‌دهد که فضاهایی نظیر شبستان‌ها، ایوان‌ها و صحن مرکزی از ظرفیت بالقوه برای میزبانی فعالیت‌های مذهبی، آموزشی، فرهنگی و اجتماعی متنوع برخوردار هستند. این ویژگی، نشان‌دهنده توان بالقوه بنا برای سازگاری با نیازهای متغیر جامعه در دوره‌های مختلف تاریخی است.

با این حال، یافته‌ها نشان می‌دهد که در شرایط افزایش تراکم گردشگران یا برگزاری مراسم رسمی گسترده، انعطاف‌پذیری فضایی کاهش یافته و تعارض‌هایی میان عملکرد عبادی، گردشگری و فرهنگی پدید می‌آید. این تعارض‌ها در برخی مواقع موجب محدود شدن استفاده اجتماعی از فضا و کاهش کیفیت تجربه کاربران محلی می‌شود.

مطابق با دیدگاه (Tafreshi (2012 و (Pezeshki (2023، انعطاف‌پذیری کاربری یکی از ارکان اساسی پایداری اجتماعی در بناهای تاریخی است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که اگرچه مسجد امام از نظر ساختاری پتانسیل بالایی برای چندکارکردی بودن دارد، اما ارتقای مدیریت فضایی، زمان‌بندی رویدادها و طراحی راهکارهای چندمنظوره می‌تواند بهره‌وری اجتماعی این فضا را به‌طور معناداری افزایش دهد.

پایداری عملکرد اجتماعی

یافته‌ها نشان می‌دهد که مسجد امام همچنان نقش فعالی در میزبانی آیین‌های مذهبی، رویدادهای فرهنگی و تجمعات جمعی ایفا می‌کند و از نظر استمرار کارکرد اجتماعی، در سطح مطلوبی قرار دارد. این استمرار نشان‌دهنده توان بنا در حفظ نقش اجتماعی خود در گذر زمان است. با این حال، فشار گردشگری، تحولات شهری، تغییر الگوهای استفاده از فضا و برخی محدودیت‌های مدیریتی در مقاطع زمانی خاص، بر کیفیت و تداوم این عملکرد تأثیرگذار بوده‌اند.

مطابق با دیدگاه (Shokouhi (2021 و (Pezeshki (2023، تداوم عملکرد اجتماعی در بناهای تاریخی مستلزم ایجاد تعادل میان نیازهای جامعه محلی، گردشگری و سیاست‌های مدیریت میراث است. نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که مسجد امام از سطح مناسبی از پایداری عملکرد اجتماعی برخوردار است، اما تقویت مدیریت گردشگری، افزایش مشارکت جامعه محلی و برنامه‌ریزی راهبردی بلندمدت می‌تواند به تثبیت این نقش در آینده کمک کند.

۵-۲- تحلیل کمی نتایج پرسشنامه

جدول ۴- نتایج ارزیابی کمی شاخص‌های پایداری اجتماعی (منبع: نگارندگان ۱۴۰۴)

بعد	شاخص	میانگین (۱-۵)	تفسیر
دسترسی و مشارکت عمومی	سهولت دسترسی	3.8	خوب
	امکان فعالیت جمعی	3.5	متوسط تا خوب
هویت فرهنگی و تعلق اجتماعی	تعلق محلی	4.4	بسیار خوب
	شناخت میراث	4.1	خوب
انعطاف‌پذیری کاربری	تطبیق با فعالیت‌ها	3.4	متوسط تا خوب
	استمرار فعالیت‌ها	3.9	خوب
پایداری عملکرد اجتماعی	تعامل میان گروه‌ها	3.6	متوسط تا خوب

تفسیر نتایج کمی

نتایج نشان می‌دهد که بعد هویت فرهنگی و تعلق اجتماعی بالاترین امتیاز را کسب کرده است، که بیانگر نقش برجسته مسجد امام در تقویت حس تعلق، هویت فرهنگی و پیوند اجتماعی است. در مقابل، ابعاد انعطاف‌پذیری کاربری و تعامل میان گروه‌ها پایین‌ترین امتیازات را به خود اختصاص داده‌اند، که می‌تواند نشان‌دهنده ضرورت بازنگری در مدیریت فضایی و ارتقای تنوع عملکردهای اجتماعی باشد.

۵-۳- تحلیل تلفیقی (کیفی-کمی)

ترکیب داده‌های کیفی و کمی نشان می‌دهد که مسجد امام اصفهان از نظر نمادین، فرهنگی و اجتماعی یکی از پایداری‌ترین بناهای تاریخی ایران محسوب می‌شود. هویت فرهنگی قوی، استمرار فعالیت‌های مذهبی و دسترسی عمومی مناسب از مهم‌ترین نقاط قوت این بنا به شمار می‌روند.

در مقابل، محدودیت در انعطاف‌پذیری فضایی، فشار گردشگری و چالش در مدیریت تعاملات اجتماعی از جمله نقاطی است که نیازمند مداخله برنامه‌ریزی‌شده، سیاست‌گذاری هوشمند و بازطراحی راهبردهای مدیریتی هستند. این یافته‌ها نشان می‌دهد که پایداری اجتماعی مسجد امام یک وضعیت ایستا نیست، بلکه فرآیندی پویا و وابسته به تعامل میان معماری، جامعه و نظام مدیریت فرهنگی است.

۵-۴- ماتریس ارزیابی شاخص‌های پایداری اجتماعی

جدول ۵- ماتریس وضعیت فعلی و پیشنهادها (منبع: نگارندگان ۱۴۰۴)

شاخص	وضعیت فعلی	پیشنهاد بهبود
دسترسی و مشارکت عمومی	خوب	ارتقای دسترسی برای افراد کم‌توان و بهبود مدیریت ورودی‌ها
هویت فرهنگی و تعلق اجتماعی	بسیار خوب	تقویت برنامه‌های فرهنگی محلی و آموزش میراث
انعطاف‌پذیری کاربری	متوسط تا خوب	طراحی فضاهای چندمنظوره و مدیریت زمان‌بندی رویدادها
پایداری عملکرد اجتماعی	خوب	بهبود مدیریت گردشگری و افزایش مشارکت جامعه محلی

۶- بحث و تفسیر نتایج

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که مسجد امام اصفهان صرفاً یک بنای تاریخی-مذهبی نیست، بلکه به‌عنوان یک زیرساخت اجتماعی پایدار و پویا در نظام شهری اصفهان عمل می‌کند. تحلیل تلفیقی داده‌های کیفی و کمی بیانگر آن است که پایداری اجتماعی این بنا از طریق هم‌افزایی میان کیفیت فضایی معماری، قدرت نمادین فرهنگی و شیوه‌های بهره‌برداری و مدیریت معاصر شکل گرفته است. این نتیجه نشان می‌دهد که نقش اجتماعی مساجد تاریخی را باید نه به‌عنوان کارکردی ایستا، بلکه به‌عنوان فرآیندی پویا و وابسته به تعامل میان فضا، جامعه و حکمرانی فرهنگی درک کرد.

یکی از مهم‌ترین یافته‌های پژوهش، برتری معنادار بعد هویت فرهنگی و تعلق اجتماعی نسبت به سایر ابعاد پایداری اجتماعی است. این نتیجه با دیدگاه‌های (Memarian (2010) و (Kiani (2017) همخوانی دارد که معماری مساجد تاریخی را بستری برای بازتولید هویت جمعی، تقویت سرمایه فرهنگی و ایجاد پیوندهای عاطفی پایدار میان کاربران و فضا معرفی کرده‌اند. قدرت نمادین، زیبایی‌شناختی و تاریخی مسجد امام موجب شده است که این بنا به یکی از مهم‌ترین منابع تاب‌آوری اجتماعی در برابر تحولات شهری، فشار گردشگری و تغییر الگوهای زیست شهری تبدیل شود. از این منظر، هویت فرهنگی مسجد نه تنها یک ارزش میراثی، بلکه یکی از ارکان بنیادین پایداری اجتماعی بلندمدت آن محسوب می‌شود.

در بعد دسترسی و مشارکت عمومی، یافته‌ها نشان می‌دهد که سازمان فضایی مسجد امام از نظر اصول معماری انسان‌محور، ظرفیت بالایی برای جذب و میزبانی از گروه‌های متنوع اجتماعی دارد؛ موضوعی که با نظریات (Gehl (2010) و (Fathy (1986) درباره نقش فضاهای عمومی در تقویت تعامل اجتماعی همسو است. با این حال، محدودیت‌های دسترسی برای افراد کم‌توان و تأثیر تراکم گردشگران بر کیفیت تجربه فضایی نشان می‌دهد که تحقق پایداری اجتماعی در این بُعد، بیش از آنکه به فرم معماری وابسته باشد، به کیفیت مدیریت فضایی، سیاست‌های بهره‌برداری و نظام حکمرانی شهری مرتبط است. این یافته بر این نکته تأکید می‌کند که پایداری اجتماعی در بناهای تاریخی را نمی‌توان صرفاً نتیجه طراحی کالبدی دانست، بلکه باید آن را محصول تعامل میان معماری و سیاست‌های مدیریتی معاصر تلقی کرد.

در حوزه انعطاف‌پذیری کاربری، نتایج پژوهش نشان‌دهنده وجود تعارض ساختاری میان عملکردهای مذهبی، گردشگری و فرهنگی مسجد امام است. اگرچه سازمان فضایی بنا از منظر تاریخی برای میزبانی فعالیت‌های متنوع طراحی شده است، اما در شرایط معاصر، فشار گردشگری، افزایش رویدادهای رسمی و تغییر الگوهای استفاده از فضا موجب کاهش انعطاف‌پذیری عملکرد اجتماعی شده است. این نتیجه با تحلیل‌های (Tafreshi (2012) و (Pezeshki (2023) همسو است که بر ضرورت مدیریت متوازن میان حفاظت میراث، نیازهای جامعه محلی و توسعه گردشگری پایدار تأکید دارند. بر این اساس، می‌توان استدلال کرد که محدودیت انعطاف‌پذیری مسجد امام نه از ضعف ذاتی معماری، بلکه از چالش‌های مدیریت عملکردی در بستر معاصر ناشی می‌شود.

در بعد پایداری عملکرد اجتماعی، استمرار آیین‌های مذهبی، رویدادهای فرهنگی و حضور فعال جامعه محلی نشان می‌دهد که مسجد امام همچنان نقش خود را به‌عنوان یک کانون اجتماعی زنده و اثرگذار حفظ کرده است. با این حال، یافته‌ها نشان می‌دهد که تداوم این نقش در بلندمدت مستلزم تقویت مشارکت جامعه محلی، بازتعریف سیاست‌های گردشگری، و توسعه مدل‌های مدیریت مشارکتی چندذی‌نفعی است. این نتیجه با دیدگاه (Shokouhi (2021) درباره ضرورت تعامل میان نهادهای مدیریتی، کاربران محلی و نهادهای فرهنگی در مدیریت فضاهای تاریخی همخوانی دارد.

در مجموع، نتایج این پژوهش نشان می‌دهد که پایداری اجتماعی مسجد امام اصفهان نه صرفاً محصول کیفیت معماری تاریخی، بلکه نتیجه تعامل میان میراث فضایی، سرمایه فرهنگی و شیوه‌های مدیریت معاصر فضا است. این یافته حاکی از آن است که رویکردهای حفاظت میراث نباید تنها بر مرمت کالبدی و ارزش‌های زیبایی‌شناختی متمرکز باشند، بلکه لازم است ابعاد اجتماعی، فرهنگی، مشارکتی و عملکردی به‌عنوان مؤلفه‌های اصلی پایداری در سیاست‌گذاری‌های میراث و برنامه‌ریزی شهری ادغام شوند.

از منظر نظری، این پژوهش با ارائه یک چارچوب تحلیلی چهاربعدی برای ارزیابی پایداری اجتماعی در معماری تاریخی، به توسعه ادبیات علمی در حوزه معماری پایدار اجتماعی و مطالعات میراث فرهنگی کمک می‌کند و نشان می‌دهد که پایداری اجتماعی در بناهای تاریخی فرآیندی چندلایه، پویا و وابسته به تعامل میان فضا، جامعه و حکمرانی فرهنگی است. از منظر کاربردی، یافته‌ها می‌تواند مبنایی برای تدوین سیاست‌های مدیریت میراث، راهبردهای گردشگری پایدار، تقویت مشارکت جامعه محلی و بازآفرینی اجتماعی بناهای تاریخی در ایران و سایر زمینه‌های مشابه فراهم آورد.

۷- نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف ارزیابی انتقادی پایداری اجتماعی مسجد امام اصفهان نشان داد که این بنای تاریخی صرفاً یک میراث معماری ارزشمند نیست، بلکه به‌عنوان یک زیرساخت اجتماعی، فرهنگی و هویتی فعال در ساختار شهری اصفهان ایفای نقش می‌کند. نتایج حاصل از تحلیل تلفیقی داده‌های کیفی و کمی بیانگر آن است که پایداری اجتماعی مسجد امام بیش از هر عامل دیگری، متکی بر توان آن در بازتولید هویت فرهنگی، تقویت حس تعلق اجتماعی و استمرار عملکردهای جمعی در طول زمان است. حضور پایدار جامعه محلی، تداوم آیین‌های مذهبی و تجربه فضایی مبتنی بر خاطره جمعی، موجب شده است این بنا به‌عنوان یکی از کانون‌های مؤثر انسجام اجتماعی و سرمایه فرهنگی شهری عمل کند.

یافته‌ها نشان می‌دهد که بعد هویت فرهنگی و تعلق اجتماعی بالاترین سطح تحقق را در میان شاخص‌های پایداری اجتماعی دارد. معماری نمادین، کیفیت فضایی، ارزش‌های زیبایی‌شناختی و جایگاه تاریخی مسجد امام، نقشی تعیین‌کننده در شکل‌گیری پیوند عاطفی، شناخت فرهنگی و همبستگی اجتماعی کاربران ایفا می‌کند. این نتیجه تأیید می‌کند که معماری تاریخی می‌تواند از سطح یک کالبد فیزیکی فراتر رفته و به‌عنوان یک سرمایه اجتماعی پویا و بازتولیدشونده در بستر تحولات شهری عمل کند.

در بعد دسترسی و مشارکت عمومی، نتایج حاکی از آن است که مسجد امام از ظرفیت قابل توجهی برای میزبانی گروه‌های متنوع اجتماعی برخوردار است؛ با این حال، محدودیت‌های دسترسی برای افراد کم‌توان و فشار گردشگری در بازه‌های پرتدد می‌تواند کیفیت تجربه فضایی و میزان مشارکت اجتماعی را کاهش دهد. این یافته نشان می‌دهد که تحقق پایداری اجتماعی در بناهای تاریخی مستلزم تضمین عدالت فضایی، بهبود دسترسی همگانی و بازنگری در سیاست‌های بهره‌برداری گردشگری است.

در حوزه انعطاف‌پذیری کاربری، پژوهش نشان داد که اگرچه ساختار فضایی مسجد امام از ظرفیت بالقوه مناسبی برای میزبانی فعالیت‌های مذهبی، فرهنگی و آموزشی برخوردار است، اما الگوهای مدیریتی ثابت، فشار گردشگری و محدودیت‌های عملکردی در برخی موارد مانع بهره‌برداری کامل از این ظرفیت شده است. این نتیجه تأکید می‌کند که پایداری اجتماعی بناهای تاریخی نه صرفاً وابسته به کیفیت معماری، بلکه تابع میزان انطباق‌پذیری مدیریتی، برنامه‌ریزی کارکردی و پاسخ‌گویی به نیازهای اجتماعی معاصر است.

در بعد پایداری عملکرد اجتماعی، استمرار فعالیت‌های جمعی، مراسم مذهبی و حضور فعال کاربران نشان می‌دهد که مسجد امام همچنان نقش خود را به‌عنوان یک کانون اجتماعی زنده و پویا حفظ کرده است. با این حال، روندهای نوین شهری، گسترش گردشگری و تغییر الگوهای استفاده از فضا می‌تواند در بلندمدت چالش‌هایی برای تداوم این نقش ایجاد کند. بر این اساس، تقویت مشارکت جامعه محلی در فرآیندهای تصمیم‌گیری، مدیریت رویدادها و برنامه‌ریزی فرهنگی به‌عنوان یکی از راهبردهای کلیدی برای حفظ پایداری اجتماعی بنا پیشنهاد می‌شود.

از منظر نظری، این پژوهش با ارائه یک چارچوب تحلیلی چهاربعدی برای ارزیابی پایداری اجتماعی در معماری تاریخی، به توسعه ادبیات علمی در حوزه پیوند میان میراث فرهنگی و پایداری اجتماعی کمک می‌کند و نشان می‌دهد که بناهای تاریخی می‌توانند از سطح «میراث کالبدی» فراتر رفته و به‌عنوان زیرساخت‌های اجتماعی پویا در تقویت سرمایه اجتماعی، هویت جمعی و تعاملات پایدار شهری ایفای نقش نمایند. این چارچوب ظرفیت آن را دارد که در مطالعات تطبیقی ملی و بین‌المللی برای تحلیل سایر بناهای تاریخی مورد استفاده قرار گیرد.

از منظر کاربردی و سیاستی، یافته‌های پژوهش ضرورت بازنگری در رویکردهای مدیریت میراث را برجسته می‌کند؛ به‌گونه‌ای که ارتقای دسترسی‌پذیری، ساماندهی گردشگری، توسعه فضاهای چندمنظوره، و حمایت از فعالیت‌های فرهنگی مبتنی بر مشارکت اجتماعی به‌عنوان مؤلفه‌های کلیدی در راهبردهای حفاظتی مورد توجه قرار گیرد. همچنین، پژوهش‌های آینده می‌توانند با تمرکز بر تحلیل رفتاری کاربران، مدل‌سازی اجتماعی فضاهای تاریخی، و مقایسه تطبیقی نمونه‌های مشابه، به تعمیق درک علمی از نقش معماری تاریخی در تحقق پایداری اجتماعی کمک کنند.

در مجموع، این تحقیق نشان می‌دهد که مسجد امام اصفهان نمونه‌ای شاخص از هم‌زیستی پایدار میان معماری تاریخی، هویت فرهنگی و پویایی اجتماعی است؛ بنایی که توانسته در گذر زمان، ضمن حفظ ارزش‌های کالبدی و زیبایی‌شناختی خود، به‌عنوان یک بستر فعال برای تعامل اجتماعی، بازتولید هویت جمعی و تقویت سرمایه اجتماعی ایفای نقش کند. تداوم این نقش در آینده مستلزم هم‌راستاسازی سیاست‌های حفاظتی با نیازهای معاصر جامعه، ارتقای مدل‌های مدیریت مشارکتی و تقویت پیوند میان میراث، شهر و شهروندان خواهد بود.

منابع

- Fathy, H. (1986). Natural energy and vernacular architecture: Principles and examples with reference to hot arid climates. University of Chicago Press.
- Gehl, J. (2010). Cities for people. Island Press.
- Kiani, M. Y. (2017). Islamic architecture in Iran: The Seljuk period. Tehran University Press.
- (کیانی، محمد یوسف. معماری اسلامی ایران)
- Memarian, G. H. (2010). Introduction to Iranian Islamic architecture. University of Tehran Press.
- (معماریان، غلامحسین. آشنایی با معماری اسلامی ایران)
- Norberg-Schulz, C. (1980). Genius loci: Towards a phenomenology of architecture. Rizzoli.
- Pezeshki, M., & Rahimi, S. (2023). Social sustainability in historic urban spaces: Balancing heritage conservation and contemporary use. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 13(2), 245–261.
- Putnam, R. D. (2000). Bowling alone: The collapse and revival of American community. Simon & Schuster.
- Shokouhi, M. (2021). Community participation in heritage site management: A framework reminder. *International Journal of Heritage Studies*, 27(9), 901–917.
- Tafreshi, S. H. (2012). Adaptive reuse of historic buildings and social sustainability. *Archnet-IJAR: International Journal of Architectural Research*, 6(2), 120–134.
- UNESCO. (2013). Managing cultural world heritage. UNESCO World Heritage Centre.
- UNESCO. (2015). Policy for the integration of a sustainable development perspective into the processes of the World Heritage Convention. UNESCO.
- Yung, E. H. K., & Chan, E. H. W. (2012). Critical social sustainability factors in urban conservation: The case of Hong Kong. *Facilities*, 30(9/10), 396–416.

منابع تخصصی مرتبط با مسجد، هویت و معماری ایرانی

- Blair, S., & Bloom, J. (1995). The art and architecture of Islam 1250–1800. Yale University Press.
- Grabar, O. (1987). The formation of Islamic art. Yale University Press.
- Hillier, B., & Hanson, J. (1984). The social logic of space. Cambridge University Press.
- Rapoport, A. (1982). The meaning of the built environment: A nonverbal communication approach. University of Arizona Press